

Maria SZYSZKOWSKA
Uniwersytet Warszawski

LITERATURA PIĘKNA JAKO ŹRÓDŁO REFLEKSJI FILOZOFICZNYCH ORAZ WIEDZY FILOZOFICZNEJ

Streszczenie. Pogranicze filozofii i literatury pięknej wyraża się w przybliżaniu przez wielkie dzieła literackie poglądów filozoficznych bliskich pisarzowi. Ponadto, literatura piękna stanowi inspirację dla kształtowania światopoglądu. Dodam, że historiozofia jest działem filozofii, który uprawiają zarówno pisarze, jak i filozofowie, co stanowi wyrazistą ilustrację pogranicza obu tych dziedzin.

LITERATURE AS A SOURCE OF PHILOSOPHICAL THOUGHTS AND PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE

Summary. Having assumed that relations between philosophy and literature are deeply rooted, the author makes an attempt to reveal how literature shapes or at least influences the readers' viewpoints. To illustrate the borderlines of philosophy and literature the author seeks the discipline approached by both philosophers and writers and ultimately finds it in historiography.

Człowiek bywa współcześnie pojmowany jako istota żyjąca w trzech światach; przyrody, kultury oraz ideałów. Świat przyrody pozostaje obojętny wobec problemów wartości. One w nim nie funkcjonują. Prawa tego świata nie są ani dobre, ani złe, ani sprawiedliwe, ani niesprawiedliwe. Świat kultury jest dziełem człowieka, jest rezultatem odniesienia do wartości. Filozofowie chrześcijańscy traktują go jako przedłużenie procesu stworzenia świata przez Boga. Żyjąc w świecie kultury człowiek jest rozdarty pomiędzy przeciwstawnymi wartościami. Ten świat, o którym mowa stanowi odniesienie do świata ideałów, czyli wyższych wartości. W porównaniu z nimi świat kultury jest niedoskonały. W myśl wielu poglądów świat ideałów należy traktować jako drogowskaz wysiłków człowieka żyjącego w świecie przyrody i szamotającego się między różnorodnymi systemami wartości świata

przez nas urzeczywistnionego, to znaczy świata kultury. Świat ideałów oraz jego sposób istnienia bywa odmiennie interpretowany. Według filozofów chrześcijańskich jest obiektywny, bowiem uosobieniem wszelkich dodatnich wartości jest Bóg. Według przedstawicieli wielu innych systemów filozoficznych świat ideałów istnieje subiektywnie, a mianowicie w świadomości człowieka.

Twórczość kulturowa prowadzi do stworzenia świata kultury. Jest to pojęcie szerokie, obejmuje bowiem twórczość gospodarczą, polityczną, społeczną, naukową, literacką, artystyczną, techniczną, religijną i prawną. Bywa ona wskazywana jako wyróżnik człowieczeństwa, inaczej znaną odróżniającą ją od innych istot żywych. Jest oczywiste, że odnajduje się ich dzieła – nazwijmy to – architektoniczne mrówek, termitów czy ptaków, ale nie należy określać ich jako rezultatu dążeń ku światu ideałów, lecz jako wynik działania tzw. instynktu. Świat kultury jest zespolony wyłącznie z człowiekiem, bowiem według dzisiejszych ustaleń ani w świecie roślinnym, ani zwierzęcym nie występuje świat ideałów.

Nie jesteśmy lepsi od świata innych istot, lecz inni, skoro tylko my tworzymy świat kultury. Różnice między ludźmi zaznaczają się w odmiennym stopniu korzystania z dorobku kulturowego. Zróżnicowane są też potrzeby kulturowe, jak również zdolność i chęć współtworzenia tego ludzkiego świata.

Kultura dzieli się na rozmaite dziedziny. W związku z tym zaznaczają się wyraziste pogranicza niektórych dziedzin, a w tym filozofii i literatury pięknej. Wskazując na to pogranicze mam na myśli koncepcje filozofii maksymalistycznej, czyli włączającej w obszar swoich rozważań problematykę wartości. Pomijam tu koncepcję filozofii minimalistycznej, a więc m.in. pozytywizm filozoficzny, neopoztywizm, łącznie ze szkołą lwowsko-warszawską czy szkołą analityczną. Filozofia minimalistyczna ruguje dociekania nad wartościami, uznając je za nienaukowe. Natomiast filozofia maksymalistyczna traktuje ideały jako zmierzanie do urzeczywistniania ideałów jako cel życia jednostek i narodów.

Bogactwo wiedzy o człowieku jest zawarte w literaturze pięknej. Stanowi ona uzupełnienie filozofii człowieka, bowiem w niej, wyrażone jest to, co zdolny jest określić język pojęciowy. Natomiast w dziełach literackich, zwłaszcza w poezji, zawarty jest opis stanów emocjonalnych, które są niewyrażalne w języku pojęciowym i jako jednostkowe nie mogą stanowić przedmiotu dociekań naukowych.

Dziś wiadomo o wszechobecności uczuć. Leżą one u podstaw także z pozoru czysto racjonalnych dociekań. Nie ma stanów wolnych od ich współobecności. W prozie, w poezji odnajdujemy doświadczenia wspólnego nam losu i nazwanie stanów psychicznych, które się przeżywa. Leśmian, chce poznać „niepojętność zieloności” samą w sobie. Nie

podporządkowuje się nieuznawanemu przez siebie łaadowi rzeczy. Stwarza rzeczywistość zaspokajającą jego tęsknoty. Dodaje odwagi tym, którym nie wystarcza rzeczywistość spełniona. Skłania pośrednio do tego, by budować świat na miarę własnych tęsknot. Leśmian nie ucieka od świata spełnionego w krainę wyobraźni, lecz zachęca – podobnie jak Staff – by przekuwać marzenia w rzeczywistość. W proteście skierowanym przeciw pojęciowemu ujmowaniu świata i wykazywaniu poznawczej siły naszych doznań i przeżyć, bliski jest Bergsonowi. W „Szkicach literackich” poświęca temu filozofowi wiele uwagi.

Brandt, bohater dramatu Ibsena pod tym tytułem wykazuje potęgę woli człowieka. Przyczynia się do pogłębienia wiedzy o człowieku odsłaniając negatywne skutki słabości woli. Jest to dramat niezmiernie aktualny, bowiem kompromituje zaznaczające się u nas tendencje konformistyczne. „Wszystko albo nic”, to słowa pojawiające się w tym dramacie jak refren. Jerzy Żuławski, by powołać inny przykład literacki, wyraża w dramacie „Eros i psyche” odwieczną tęsknotę ku czemuś wielkiemu, przekraczającemu to, co zostało spełnione.

Trzeba jednak zaznaczyć odrębność literatury pięknej i filozofii. Literatura piękna dociera do konkretnego, penetruje to, co indywidualne, a więc niepowtarzalne. Przybyszewski wskazywał wartość nieoceniającego wnikania w psychikę drugiego człowieka. To właśnie literatura piękna wskazuje na to, że czynnikiem wpływającym na nasze życie jest to, co nie poddaje się dyskursywności. Filozofia zaś, abstrahując od tego, co jednostkowe, chce ustalić prawdy o powszechnym zasięgu.

Bez pisarzy filozofia byłaby dostępna jedynie dla wtajemniczonych. Wyłączony byłby krąg osób, które nie są specjalistami w tej dziedzinie. Refleksje nad sensem istnienia i naturą człowieka powinna przenikać świadomość każdego z nas. Pisarz wyraża swój pogląd na świat i przybliża zarazem bliskie mu poglądy filozoficzne.

Sartre, Heraklit, Nietzsche, Kotarbiński sięgali do form literackich, bo w traktatach filozoficznych nie mogli wyrazić swoich poglądów. Gombrowicz, by powrócić do kręgu pisarzy, podniósł mało obecny w filozofii problem formy, która tworzy się w kontaktach człowiek – człowiek i zniekształca je.

Każdy człowiek ma pogląd na świat, aczkolwiek nie wszyscy są tego świadomi. Jest to zbiór sądów wypowiadających coś o świecie i norm regulujących postępowanie. Pogląd na świat każdego z nas jest oparty na przesłankach naukowych, ale we wnioskach idzie dalej niż pozwala na to logika tych przesłanek. W skład światopoglądu wchodzi: elementy poznawcze, wartościujące i cele do osiągnięcia. **Światopogląd jest czymś innym niż dyskursywny z natury swej system filozoficzny.** Światopogląd konkretnej jednostki jest rezultatem

rozmaitych wpływów: kulturowych, narodowych, religijnych, rodzinnych, własnych przemyśleń, doznań i przeżyć.

W skład światopoglądu wchodzi elementy poznawcze, wartości oraz cele. Stanowi on zbiór sądów wypowiadających coś o świecie i zbiór norm, które regulują postępowanie człowieka. Każdy człowiek ma jakiś – mniej lub bardziej – wykrystalizowany pogląd na świat. Światopogląd kształtuje się pod wpływem różnorodnych czynników, w tym silnych przeżyć. W kształtowaniu poglądu na świat pomocna jest literatura piękna. Chcę zaznaczyć, że w niniejszych rozważaniach biorę pod uwagę jedynie światopoglądy autentyczne, a nie koniunkturalne, deklarowane w imię spodziewanych różnorodnych korzyści.

Literatura piękna przynosi pogłębioną wiedzę o człowieku. Kazimierz Dąbrowski wykazywał w swoich dziełach, że diagnoza psychologiczna, jak również psychiatryczna nie przyczynia się do tak głębokiego spenetrowania psychiki człowieka, jak diagnoza pisarza obdarzonego ponadprzeciętną wrażliwością i uczuciowością, zdolnego do empatii. Literatura piękna pomaga także w poznawaniu siebie. Samo poznanie jest warunkiem podjęcia decyzji o kształtowaniu siebie w określonym kierunku. Inną jeszcze właściwością literatury pięknej jest dodawanie odwagi, by kształtować siebie zgodnie z własną hierarchią wartości, często wbrew dominującym poglądom. I wreszcie trzeba podkreślić, że powieści dostarczają czytelnikom określone wzory sposobu życia. Niejeden bohater literacki staje się autorytetem spontanicznie wybranym przez czytelnika. Literackie autorytety nie mają w sobie zniewalającej mocy, którą odznaczają się autorytety urzędowe, a więc narzucane społeczeństwu. Niejeden pisarz, by podać ten przykład, wytrwał w trudnych okresach kłopotów wydawniczych dzięki powieści Londona „Martin Eden”.

Dla literatury pięknej i filozofii wspólne jest zainteresowanie człowiekiem i jego miejscem jest celem we wszechświecie. Postulowany holizm przez część filozofów końca XX wieku o wiele wcześniej został wyrażony w poezji Leśmiana. Topielec w zieloności – postać pojawiająca się w wierszach Leśmiana – może być odczytany jako symbol holizmu, czyli teorii głoszącej jedność wszechrzeczy – jedność człowieka z kosmosem i z całą ludzkością. Pascal zwracał już uwagę na to, że wiedza naukowa nie przynosi odpowiedzi na pytanie jak istnieć. Trzeba zwrócić się do uczuć i wyobraźni, by móc podejmować decyzje. Ten pogląd wyjaśnia głębiej znaczenie literatury pięknej i jej uzupełniającą rolę w stosunku do filozofii. Ideały patriotyczne mocniej zaszczepiają powieści i poezja niż filozofia.

Szczególnie więc niepokojąca jest zgoda na powszechne funkcjonowanie bryków. Refleksje filozoficzne wywołane przez dzieła literackie pomagają w ukształtowaniu wielopoziomowego i wielopłaszczyznowego światopoglądu.

Pogranicze literatury pięknej i filozofii wyraża się także w tym, że dzieła literackie bywają źródłem wiedzy z zakresu historiozofii. Jest to jeden z działów filozofii, który inaczej określany jest mianem filozofii dziejów. Rozważania z tego zakresu mają na celu odnalezienie sensu dziejów ludzkości znaczonych wojnami i cierpieniami. Wiąże się to z pytaniem czy ludzkość ma jakiś cel do spełnienia oraz z wizją przyszłych epok.

Historiozofię uprawiają pisarze na równi z filozofami. Stanowi to plastyczny wyraz pogranicza literatury pięknej i filozofii. Ponadto, stanowi wyjątek, bowiem pozostałe działy filozofii wymagają od ich znawców odpowiedniego przygotowania filozoficznego. Ponieważ rozważania historiozoficzne dotyczą nie tylko przeszłości i teraźniejszości, ale w dużym stopniu przyszłych dziejów ludzkości, więc wymagają od twórców ponadprzeciętnej wrażliwości, wyobraźni oraz intuicji – a tą nie zawsze obdarzeni są filozofowie. Natomiast wielu pisarzy w naturalny sposób są tymi właściwościami obdarzeni, bowiem inaczej nie można by określać ich mianem wybitnych.

Historiozofia odpowiada na pytanie skąd i dokąd zmierzamy. Czy mają sens wojny towarzyszące niezmiennie ludzkości? A może ludzkość pojawiła się przypadkowo i podobnie jak motyle czy polne kwiaty nie ma nic do spełnienia? Rozważania takie odnajdujemy na przykład w „Nieboskiej komedii” Krasieńskiego, w „Hymnach” Jana Kasprowicza, w „Czarodziejskiej górze” Manna, w „Wojnie i pokoju” Tolstoja i w całej twórczości Teodora Parnickiego.

Ten fakt, że dociekania historiozoficzne znajdują formę literacką stanowi niewątpliwie wyjątek od reguły; literatura piękna nie jest narzędziem dla wyrażania dociekań filozoficznych.

Na zakończenie przybliżę treści historiozoficzne zawierające się w „Hymnach” Jana Kasprowicza. Poeta ten czuł się odpowiedzialny za ludzkość. Zarysowując wizję końca świata przewiduje, że zostanie po nas nicość. Człowiek przesycony chęcią życia jest skazany na śmierć. Sytuacja jest na tyle rozpaczliwa, że wytłumaczalna jest chęć umierającego, by razem z nim zginął świat. Przeczucie zagłady naszego świata prowadzi do poszukiwania Boga, ale Bóg milczy. Nowe pokolenia wciąż skazane są na cierpienia wojny i głód. Dlatego poeta zwraca się do szatana, w nim szukając ratunku, bowiem Bóg nie ma w sobie litości. Z kolei szatan rozpala nienawiść i skłania do wojen. Kasprowicz pisze o wszechmocy Boga gaszącego księżycę i jednocześnie obojętnego wobec śmierci kolejnych pokoleń. Dlaczego Bóg tak zorganizował świat? Człowiek może liczyć jedynie na siebie. Kasprowiczowska

wizja końca świata, jego wizje grobów, trupów, krwi przypomina to doświadczenia XX wieku. Konieczna jest przemiana psychiki człowieka równoważąca moc szatana. Powinien nastać czas pacyfizmu.

Reasumując, pogranicze filozofii i literatury pięknej ma dwa przejawy. Po pierwsze, dzieła literackie są niezbędne do tego, by kształtować wielopoziomowo pogląd na świat. Po drugie, historiozofia jest tym działem filozofii, który uprawiają zarówno pisarze, jak i filozofowie.

Abstract

Historiography is a discipline that seeks the answer to the question of the ultimate meaning of human existence that would justify all the suffering and hardships. What is exceptional about historiography is the fact that it requires intuition and imagination rather than philosophical background, therefore it doesn't come as a surprise that most inspirational thoughts on given subject have been formed by writers. Historiography seems to be a field where reason meets compassion and philosophy meets literature which here is something more than a toolbox for philosophers.